

INDUSTRIËLE ARCHEOLOGIE

1. Opkomst van de industriële archeologie

Het begrip industriële archeologie begint de laatste tijd ook in Nederland in bredere kringen bekendheid te krijgen. De belangstelling voor oude bedrijfsgebouwen en ambachtelijke werkplaatsen ontstond het eerst in Groot-Brittannië in de jaren '50, toen men daar na de Tweede Wereldoorlog op sommige plaatsen begon bedrijven te moderniseren, hetgeen betekende dat fabrieken die vaak nog dateerden uit de tijd van de Industriële Revolutie (ca. 1780 - ca. 1850) gesloopt werden om plaats te maken voor aan de eisen van de tijd aangepaste nieuwbouw. Wanneer iets, dat vertrouwd is en er altijd heeft bestaan in snel tempo verdwijnt, begint men zich te realiseren wat de waarde ervan is. Uit deze interesse, die vaak samengaat met een zekere mate van heimwee naar het verleden, ontstond een beweging die spontaan van onderaf aangroeide en gebaseerd was op de inzet en opofferingsgezindheid van talloze vrijwilligers. Men trachtte waar mogelijk unieke gebouwen en installaties te behouden en te restaureren of indien niet anders mogelijk was te documenteren door opmeting, fotoreportages en tekeningen. Hoewel in Engeland de nadruk vooral valt op textiel fabrieken en alles wat met mijnbouw en ijzer te maken heeft, bleek al snel hoe uitgestrekt het werkkerrein was van iets dat begon als een hobby van oud-ingenieurs en gepensioneerde arbeiders maar dat uitgroeide tot een nieuwe wetenschap. Thans bestaan er in Groot-Brittannië meer dan 40 verenigingen die zich speciaal met de industriële archeologie bezighouden.

In 1971 richtte wijlen prof. Dhondt op de Gentse universiteit een werkgroep voor industriële archeologie op die nog steeds bestaat en onder meer een uitgebreide cursus organiseert over dit onderwerp die bestemd is voor amateur-historici. Op andere Belgische universiteiten ontstonden ook werkgroepen en in 1975 kwam men tot de oprichting van een Centrum voor Industriële Archeologie dat als coördinerend orgaan moest gaan fungeren. Een in dat jaar gehouden tentoonstelling te Brussel trok meer dan 100.000 bezoekers en thans worden gemiddeld 2 congressen per jaar georganiseerd over industriële archeologie. Enige interessante gebouwencomplexen die een grote historische waarde bezaten zijn reeds „geclasserd” (= op de voorlopige lijst van monumenten geplaatst) o.a. een jeneverstokerij te Hasselt, het Centraal Station en het St.-Felixstapelhuis te Antwerpen (stapelhuis betekent pakhuis), terwijl behouden bleef de uit de Middeleeuwen stammende Ezel-

dijkmolen te Diest.

Een van de eerste tekenen van leven in Nederland was de tentoonstelling „Ontworpen in de 19e eeuw” in het Stedelijk Museum te Amsterdam in 1972. In 1975 werd door het Ministerie van C.R.M. een aantal voormalige stoomgemalen (o.a. in Noord-Brabant te Waalwijk aan de monding van het Afwateringskanaal en te Hank-Pereboom, gemeente Dussen) op de aanvullende ontwerplijst van monumenten geplaatst.

In 1976 vond de oprichting van de Vereniging tot Behoud van Monumenten van Bedrijf en Techniek plaats, die tracht waardevolle gebouwencomplexen liefst met de oorspronkelijke inventaris te verwerven en ze een nieuwe bestemming te geven. Nauw verbonden met de Technische Hogeschool in Delft bestond reeds het Technisch Tentoonstellings Centrum dat zich toelegt op het vergaren en ten toon stellen van oude machines en instrumenten.

Op het terrein van de industriële archeologie vinden voorts activiteiten plaats in Duitsland, Zweden, Polen, Frankrijk en de Verenigde Staten.

2. Definities van het begrip industriële archeologie

In Nederland, noch in België, noch in Engeland bestaat op dit moment eensgezindheid over de inhoud van het begrip industriële archeologie. R.A. Buchanan en velen met hem definiëren industriële archeologie als de studie van het industriële monument, waarbij dit in het kader van de sociale en technische geschiedenis geplaatst dient te worden. Een industrieel monument is een overblijfsel van een verouderd productieproces, een vervoerssysteem of een energiebron. Het bestuderen van zo'n industrieel monument als op zich zelf staand verschijnsel is zinloos ¹⁾. In praktijk zal men zich echter volgens deze groep meestal beperken tot de laatste 200 jaar met andere woorden tot de tijd van de industriële revolutie. Anderen, zoals A. Raistrick, zijn van mening dat de technologie al snel nadat het industrialisatieproces op gang was gekomen, zo gecompliceerd werd, dat deze alleen nog maar door de technici zelf op verantwoorde wijze kan worden bestudeerd. De historicus dient zich te beperken tot de studie van de materiële overblijfselen van verouderde industriële processen, vervoerssystemen en energiebronnen ²⁾. Het is onjuist zich te concentreren op een bepaalde periode zoals die van de industriële revolutie. Een Gallo-Romeinse pottebakkersoven valt zodoende evenzeer binnen het studieterrein van de industriële archeologie als een dieselmotor uit 1913. Overigens behandelen zowel R.A. Buchanan als A. Raistrick in hun boeken over industriële archeologie niet alleen de verschillende industriële sectoren, vervoerssystemen en energiebronnen maar vreemd genoeg ook de landbouw, terwijl Buchanan zelfs de gas-, water- en elektriciteitsvoorziening, de communicatiemiddelen en enige openbare diensten zoals de brandweer in zijn beschouwing betreft.

In België wordt de „engere” definitie van industriële archeologie nog steeds voorgestaan door G. van den Abeele, die dan ook de nadruk wil leggen op de periode ca. 1780 – ca. 1914 in tegenstelling tot vele anderen die met hun definities dicht aanleunen tegen het begrip materiële cultuur.

De bestudering van de materiële cultuur in het verleden wordt vooral in

Oosteuropese landen beoefend. De officiële ideologie van het Marxisme is op deze voorkeur overigens duidelijk van invloed. Ten onzent wordt de materiële cultuur van de volksklassen bestudeerd door de wetenschap van de volkskunde. Materiële cultuur zou men in het algemeen kunnen omschrijven als de wijze waarop de mens zijn natuurlijke omgeving door materiële ingrepen naar zijn hand zet teneinde in zijn levensonderhoud te kunnen voorzien. De wijze waarop samenlevingen dit doen is aan voortdurende veranderingen onderhevig, waarbij nog moet worden opgemerkt dat tot aan de industriële revolutie deze veranderingen in een zeer traag tempo plaatsvonden.

3. De zorg voor het monument van bedrijf en techniek

Bij tijd en wijle is het zinvol zich eens de vraag te stellen waarom een bepaald object als monument gekwalificeerd dient te worden, temeer daar in praktijk uit deze kwalificatie voor de gemeenschap de plicht voortvloeit om dit object te behouden, het zondig te restaureren en vervolgens voor een onbepaalde tijd te onderhouden. De zorg van de overheid voor monumenten dateert van het laatste kwart van de 19de eeuw. Lange tijd classeerde men een object als monument hoofdzakelijk wegens zijn esthetische kwaliteiten. Men sprak van Monumenten van Geschiedenis en Kunst en hieronder verstond men kerken, kastelen en landhuizen, patriciërswohnungen, raadhuisen en in veel mindere mate grote boerderijen. Keuterboerderijen en woningen van landarbeiders werden zelden of nooit op de monumentenlijst geplaatst. Thans kijkt men veel meer naar de totaliteit d.w.z. het landschap of het straatbeeld waarin de vroegere monumenten van geschiedenis en kunst als krenten in het brood zijn ingebed. De historische betekenis blijft niet meer beperkt tot belangrijke gebeurtenissen zoals de slag bij X, het sneuvelen van Y of de geboorteplaats van Z. Datgene, wat de mens van vandaag een beeld geeft van de denk- en leefwereld van de mens van vroeger of datgene, wat een essentiële rol heeft gespeeld in een historisch ontwikkelingsproces zoals de industriële revolutie of de sociale kwestie kan evengoed in aanmerking komen voor de kwalificatie van monument. Een oud fabrieksgebouw kan zodoende een monument van bedrijf en techniek zijn evenals een spoorwegstation of een ambachtelijke huisbrouwerij. Schoonheid en historische betekenis gaan bij deze monumenten meestal niet samen, ofschoon dat elkaar niet hoeft uit te sluiten, getuige b.v. het N.S.-station van Haarlem.

4. Verdwenen ambachten en bedrijven

Het huisje van Peerke Donders gelegen aan de rand van het moderne Tilburg in de oude heerdgang Heikant confronteert ons met het verleden van het Tilburg van de huisindustrie. De vader van Peerke Donders was een van de vele huiswevers die met vrouw en kinderen woonde in dit boerderijtje, waarvan één van de twee woonvertrekken geheel gevuld werd door het weefgetouw dat voor het gezin het voornaamste middel van bestaan vormde. Het schuurtje herinnert ons aan de geiten en varkens en het akkertje dat veelal met aardappels werd bebouwd. De huiswever was op zijn tijd immers ook nog keuterboer. De laatste resten van deze huisindustrie verdwenen ongeveer 50 jaar geleden.

In de plaats daarvan kwamen de moderne, op massaproductie gerichte, gemechaniseerde industrie die thans ook sterk in betekenis is achteruitgegaan en zodoende ook al weer deels verleden tijd is geworden.

Een agrarische industrie die specifiek is voor Zuid-West Nederland is de verwerking van de meekrapwortel in meestoven. In het jonge zeekeleigebied van westelijk Noord-Brabant werd dit gewas, dat een natuurlijke rode kleurstof bevatte, veel verbouwd tot ca. 1870, toen de uitvinding van de synthetische kleurstof aniline haar in 20 jaar tijds geheel overbodig maakte. De meekrap werd opgevolgd door de suikerbiet en op vele plaatsen in dit gebied verzezen met name na 1870 stoom-beetwortelsuikerfabrieken. De eerste Nederlandse fabriek, die uit de bieten ruwe suiker haalde, werd in Noord-Brabant opgericht en wel in 1858 in Zevenbergen. Met de beetwortelsuikerindustrie hingen samen de na 1890 in dit gebied aangelegde stoomtramlijnen, die voor hun goederenvervoer in hoge mate waren aangewezen op het vervoer van bieten („peeën”), schuimaarde en pulp. Beide laatstgenoemde producten waren afvalproducten die door de boer mee naar huis werden genomen om daar onder meer als veevoeder dienst te doen. De tramrails zijn alle vóór de Tweede Wereldoorlog verdwenen en slechts een enkele straatnaam of de naam van een café-restaurant (b.v. Café-Restaurant „Halte Effen” aan de Rijsbergseweg in de gemeente Breda) herinnert ons nog aan dit verouderde vervoermiddel.

5. De betekenis van de industriële revolutie

In de vorige eeuw werd Noord-Brabant van een nog sterk autarkisch en overwegend agrarisch gewest met slechts weinig echte steden omgevormd tot een industrieprovincie. Steden als Tilburg, Eindhoven en Helmond plachten te worden aangeduid als „fabriekssteden”, een term die voor velen een pejoratieve betekenis had. Noord-Brabant hield hiermee ongeveer gelijke tred met Nederland, alwaar tussen 1850 en 1914 een industriële revolutie plaatsvond. In vergelijking met Groot-Brittannië verliep dit proces in Nederland heel wat minder revolutionair en vond het in een groter aantal bedrijfstakken tegelijk plaats³⁾. Desalniettemin zorgde de industrialisatie ook hier voor een diepgaande omvorming van de gehele maatschappij. Een traditionele samenleving met een laag welvaartspeil en voor het merendeel van de bevolking uiterst geringe ontplooiingskansen maakte op den duur plaats voor een dynamische samenleving met een gecompliceerde sociale structuur, een hoog welvaartsniveau en meer levens- en ontwikkelingskansen voor grotere aantallen mensen. Het is de moeite waard om aandacht te besteden aan de machines, gebouwen en anderssoortige objecten die bij het industrialisatieproces een bijzondere rol gespeeld hebben. Veel is al verdwenen, zoals boven werd aangetoond, en het overblijvende deel heeft daardoor een grotere waarde gekregen.

Ook relictten uit de periode van de huisindustrie en het ambacht zijn in dit opzicht van belang. Het wevershuisje van Peerke Donders, ofschoon in de jaren dertig van deze eeuw geheel herbouwd, brengt ons een klein beetje in lijfelijk contact met de woon- en werkomstandigheden van de Noordbrabander van 100 of 150 jaar geleden.

In het centrum van Geldrop staan dicht bijeen de R.K. kerk, de woningen van verscheidene fabrikantenfamilies, een aantal deels uit de 19de eeuw daterende fabriekscomplexen, arbeiderswoningen uit de jaren 1916-1921 aan de Burgemeester ter Borghstraat, het driehoekige Heuvelplein en temidden van een fraai park het kasteel van de vroegere heren van Geldrop. Dit alles herinnert ons aan de kleine, 19de eeuwse dorpsgemeenschap van arbeiders en fabrikanten die wegens gebrek aan goede landbouwgronden zeer sterk was aangewezen op de wollenstoffenindustrie. Reeds in de Franse Tijd (1795-1813) vormde Geldrop een „wollenstoffen enclave” in een gebied, dat vanouds gekenmerkt werd door de linnennijverheid. De dominerende positie van de kerk in deze nagenoeg geheel R.K.-gemeenschap wordt treffend gesymboliseerd door de boven huizen en fabrieken uittorende kerk in Neo-Romaanse stijl met zijn ballonvormige koepel, welke stamt uit 1891. Het geheel vormt een afspiegeling van Geldrops verleden en te hopen valt, dat de karakteristieke elementen ervan de tand des tijds zullen blijven weerstaan.

7. *Behoud of alleen documentatie*

Niet alles kan of hoeft behouden te blijven. Veel fabrieken staan immers op terreinen, die aantrekkelijk zijn als vestigingsplaats voor moderne industrieën. Voor deze laatste geldt het devies: zo spoedig mogelijk slopen en vervolgens nieuwbouw. Een moderne bedrijfsleiding kan het zich niet permitteren om met verouderde machines in oude, ondoelmatige gebouwen te blijven werken en niemand mag dat ook van haar verlangen. Van het grootste belang is dan ook, dat het gehele bestand aan oude bedrijfsgebouwen, verouderde vervoerssystemen en energiebronnen in de provincie Noord-Brabant wordt geïnventariseerd, zodat kan blijken, wat uniek is en dus eventueel behouden zou moeten worden. Volgend op en deels ook samenvallend met deze inventarisatie zou er gedocumenteerd moeten worden door middel van foto's, dia's, schetsen en dit alles aangevuld door archiefonderzoek. Op sommige plaatsen zijn reeds initiatieven genomen, terwijl er in de aangrenzende provincie Antwerpen (België) gewerkt wordt aan een inventarisatie.

Indien iets behouden kan worden, is het zeer wenselijk, dat niet alleen het gebouw maar ook zo veel mogelijk van de bijbehorende inventaris *ter plaatse* aanwezig blijft. Het nogal eens optredende verschijnsel, dat een fraaie, oude stoommachine wordt gedemonteerd en elders in een museumruimte wordt opgesteld, is terecht scherp bekritiseerd. De machine verwordt dan tot een technisch monument, dat is losgemaakt uit zijn natuurlijke omgeving en is dan alleen nog maar interessant voor specialisten in de geschiedenis van de techniek. De Vereniging tot Behoud van Monumenten van Bedrijf en Techniek streeft naar een vorm van behoud ter plaatse inclusief de bijbehorende inventaris. Geslaagde pogingen – overigens reeds deels vóór de oprichting van deze vereniging tot stand gekomen – zijn het stoomgemaal „De Cruquius” te Vijfhuizen bij Haarlem (dateert van 1849) en twee oude woonhuizen met winkel, hămnenrokerij en wagenhuis in Denekamp in Overijssel, die door het gemeentebestuur werden aangekocht en voor het publiek opengesteld.

In Noord-Brabant was er in 1975 de mogelijkheid om het fabriekscomplex van

de firma Van Dooren te Tilburg-Broekhoven, waarvan het oudste gedeelte dateerde van 1827 en het jongste van 1928, te behouden. Helaas werd toen tot overijlde sloop overgegaan en daarmee ging een prachtige kans voor het behoud van een industrieel monument in een Noordbrabantse textielstad bij uitstek verloren.

Aan de Liesboslaan in de oude gemeente Princenhage (thans deel uitmakend van Breda) staat nog het complex gebouwen dat tot ca. 1950 de bierbrouwerij „De Koe” herbergde. Een aan de straat gelegen woonhuis met stal uit 1802, een oud brouwhuis uit de 18de eeuw, een schuur en een nieuwe brouwerij uit 1903 alle gegroepeerd rond een met keien bestrate binnenplaats vormen te zamen één geheel, een herinnering uit de tijd dat elk Brabants dorp meerdere kleine, ambachtelijke brouwerijen telde. De Werkgroep Haagse Beemden heeft al enige malen gepleit voor het behoud van het *hele* complex. Thans staat alleen het woonhuis op de monumentenlijst. Het Brouwerij Museum van de Skoll-Brouwerij te Breda zou hier mooi ondergebracht kunnen worden. Zo zouden we ook nog kunnen spreken over de ontelbare leerlooierijen en schoenfabriekjes, over de lokale steenbakkerijen en over de wind- en watermolens die eikeschors maalden (voor de looierijen), wollen stoffen volden of olie „sloegen” uit lijn- of raapzaad.

Op de hoek van de Boschdijkstraat en de Boschveldweg in 's-Hertogenbosch bevindt zich de in 1897 gebouwde sigarenfabriek van de firma Eug. Goulmy & Baar. Enige jaren tevoren was deze firma in deze stad met de produktie van sigaren begonnen, omdat de lonen in Noord-Brabant lager waren dan in Amsterdam, waar het bedrijf eerst gevestigd was. Vanaf 1929 werden hier Willem II-sigaren gerold en thans is het gebouw in gebruik bij het Ministerie van Defensie als opslagplaats van militaire goederen. De omwonenden brachten in 1973 reeds naar voren, dat zij het massieve, enigszins sombere gebouw graag zouden zien verdwijnen. De buurt zou daardoor wat opgevrolijkt worden, maar tot op de dag van vandaag staat deze voormalige sigarenburcht er nog met zijn hoektorentjes en zijn kantelen als een van de laatste zichtbare resten van de Bossche sigarenindustrie, die rond de eeuwwisseling vele arbeiders werk verschafte en ook in het sociale leven een belangrijke rol speelde. Het belang van de buurtbewoners en dat van de industriële archeologie staan hier tegenover elkaar. Het kernprobleem is, dat zonder een zich over de gehele provincie uitstreckende inventarisatie niemand kan vaststellen of dit gebouw uniek of zo karakteristiek is dat het behouden moet blijven. De allerhoogste prioriteit moet dan ook gegeven worden aan het opzetten en ook metterdaad uitvoeren van een inventarisatie van alle monumenten van bedrijf en techniek in Noord-Brabant. Wellicht blijkt dan pas goed, hoe zeldzaam bepaalde categorieën van bedrijfsgebouwen inmiddels zijn geworden. Te hopen valt dan ook dat een dergelijke onderneming binnen korte tijd van de grond komt.

A.C.M. KAPPELHOF

Noten:

- 1) R.A. Buchanan, *Industrial Archaeology in Britain* (Harmondsworth, 1972) 20 (Pelican reeks).
- 2) A. Raistrick, *Industrial Archaeology* (Frogmore, St. Albans, 1973) 1-14 (Paladin Paperback).
- 3) J.A. de Jonge, *De industrialisatie in Nederland tussen 1850 en 1914* (Amsterdam, 1968) 346.